

Cuprins

<i>Prefață</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	15
Introducere. Urmele memoriei: despre practicile locale ale rememorării și comemorării.	19
1. Moarte și ritual. Jelitul și practicile comemorative înainte de 1914	35
2. Plângerea, înmormântarea și amintirea morților de război. Cum au făcut față comunitățile memoriei violenței din timpul războiului, 1918-1940	64
3. Memoria Marelui Război în autobiografii	87
4. Politica comemorării în România interbelică, 1919-1940. Dialoguri și conflicte. ...	111
5. Comemorări de război și propaganda de stat sub dictatura comunistă. De la cruciada împotriva bolșevismului la cultul personalității lui Ceaușescu (1940-1989)	156
6. Toți victime. Mitologia contra-memoriei anticomuniste	203
7. Dilemele postmemoriei în România postcomunistă	231
<i>Note</i>	259
<i>Bibliografie selectivă</i>	311
<i>Index</i>	341

Maria Bucur

EROI ȘI VICTIME

**România și memoria
celor două războaie mondiale**

Traducere de Roxana Cazan, Ioan Bucur și Dan Bălănescu

POLIROM
2019

Alături de Carol al II-lea, alte organizații, mai ales Legiunea Arhanghelului Mihail, se lăudau cu propriile unități paramilitare ce se axau pe pregătirea poporului român în eventualitatea unei iminente confruntări cu pretenții revizioniste. Deși se asemănau oarecum în retorica naționalistă, militaristă și antibolșevică, Carol al II-lea și Codreanu deveniseră deja adversari în 1938. Regele nu privea cu ochi buni popularitatea legionarilor și critica lor deschisă la adresa legăturii sale cu o evreică, Elena Lupescu (1895?-1977). Legionarii lui Codreanu au ajuns să fie țintele unei represiuni oficiale dure după ce mai mulți politicieni români de seamă au fost asasinați. În 1938, în ciuda popularității sale crescânde, Codreanu a fost arestat și executat sumar la ordinele lui Carol, susținându-se că a încercat să evadeze. Mișcarea legionară a intrat în clandestinitate, dar multe dintre ideile sale antisemite și naționaliste au devenit parte integrantă a politicilor oficiale ale lui Carol.

Cu toate acestea, controlul lui Carol asupra statului scădea. Din cauza mai multor factori interni și externi aflați în opoziție, România a fost trunchiată după Dictatul de la Viena din august 1940, pierzând Transilvania de Nord în favoarea aliatai sale, Ungaria, fără să se fi tras nici măcar un singur glonț oficial¹¹. Deși în general pașnic, transferul populațiilor de-a lungul noii granițe dintre Ungaria și România a fost marcat de atrocități comise de ambele părți ale graniței de militari și civili¹². Această pierdere umilitoare a condus la o lovitură de stat fascistă în București, care l-a detronat pe Carol al II-lea și l-a adus la putere pe Ion Antonescu ca regent și conducător oficial al regimului fascist, legionarul Horia Sima (1907-1993) fiind conducătorul din umbră.

Cu zece luni înainte de intrarea oficială a României în război, țara a fost aruncată în haosul unui adevărat război civil între forțele sale politice fasciste de dreapta, armata aflându-se în vârful ierarhiei, iar populația evreiască, romii și alți așa-numiți străini „indezirabili” fiind principalele victime ale acestui regim al brutalității. Regimul legionar marcat de violență statală și stradală sângeroasă a culminat cu un pogrom al comunităților evreiești din București în ianuarie 1941, când peste 120 de oameni au fost omorâți cu brutalitate și mii de case, afaceri și temple evreiești au fost vandalizate sau distruse. Deși favoriza măsurile antisemite, Antonescu nu aproba violența dezorganizată a legionarilor și două zile mai târziu a trimis armata să înăbușe rebeliunea. În jur de 200 de legionari au fost uciși, Sima a fugit în Germania, iar mișcarea a intrat din nou în clandestinitate. Cu toate acestea, Antonescu a continuat politicile antisemite și xenofobe ale legionarilor, mai ales după intrarea României în război.

La 21 iunie 1941, România a intrat oficial în război: Antonescu a trimis trupe peste Nistru în teritoriile sovietice alături de armatele lui Hitler, într-o „cruciadă împotriva bolșevismului”. Această acțiune a coincis cu atingerea unui nou nivel al violenței împotriva evreilor români, în special arestarea și uciderea a peste 10.000 de evrei din Iași între 22 și 29 iunie 1941. În următorii trei ani România a luptat alături de naziști. Germanii au primit în rândurile lor etnici germani din zone ale Transilvaniei guvernate de România, unii dintre ei alăturându-se chiar

SS-ului. Peste 160.000 de soldați români (din 538.000) au murit pe frontul de est. Trupele românești făceau parte din forțele ce avansau spre Stalingrad, controlând Transnistria, asupra căreia România a dobândit controlul politic, numind un guvernator român pentru a supraveghea ocupația preponderent militară a acestei regiuni. Cele mai mari atrocități comise de soldații români au avut loc în această regiune, aflată convenabil departe de ochii și urechile populației civile din România. Între 280.000 și 380.000 de evrei au pierit în Holocaustul românesc, iar peste 11.000 din cei 25.000 de romi deportați și-au găsit sfârșitul în lagărele din Transnistria¹³.

După înfrângerile suferite de forțele Axei la Stalingrad și Kursk, românii au început să-și reconsidere alegerea de a lupta alături de Hitler. La 23 august 1944, tânărul rege Mihai (1921-2017), împreună cu un grup select de ofițeri superiori, a condus o lovitură de stat, înlăturându-l pe Antonescu și trimițându-l la închisoare. Cel mai important element al loviturii de stat îl constituie poziționarea României alături de Aliați și întoarcerea armelor peste noapte împotriva naziștilor, pentru a lupta alături de sovietici. Însă posibilitatea de a câștiga încrederea Aliaților a fost costisitoare. Începând cu luna august, trupele românești au ajuns să ducă greul luptelor în zonele unde sprijineau armatele sovietice. Pierderile suferite de români au fost uriașe, însumând în jur de 167.000 de morți din totalul de 538.000 de soldați (peste 31% dintre aceștia).

Până la sfârșitul războiului, 300.000 de soldați (aproximativ 60% din forțele armate române) pieriseră pe front și peste 100.000 fuseseră luați prizonieri de sovietici. Armata română a fost în mare parte decimată în al Doilea Război Mondial, într-un mod inimaginabil pentru orice civil sau lider politic înainte de 1941. Majoritatea bărbaților (și unele femei) au murit pe pământ străin¹⁴. Pierderile de vieți din rândul civililor au fost de asemenea însemnate, numărul acestora ajungând la 469.000, o mare parte victime ale Holocaustului. Cu peste 833.000 de morți în război, România a pierdut 4,5% din populația de dinainte de război, procent asemănător cu cel al celorlalte state participante din Europa de Est și mai mare în general decât al statelor vestice, cu excepția Germaniei. Doar Rusia, Lituania, Letonia, Polonia și Iugoslavia au suferit pierderi mai mari pe continent, de la 6,7% în Iugoslavia până la 18,5% în Polonia¹⁵.

Memoria morților ca propagandă de război, 1940-1944

Este imposibil de înțeles dimensiunea investiției armatei în menținerea rememorării celui de-al Doilea Război Mondial fără a analiza mai întâi rolul acesteia în procesul comemorativ din timpul războiului. Acest rol a fost legat și de implicarea personală a ambilor dictatori români de dinainte de 1944, Carol și Antonescu, care au supravegheat personal politicile culturale referitoare la comemorările de război.

Odată cu ceremoniile militare și celebrările comemorative ale lui Carol al II-lea, cetățenii români au început să cunoască noi niveluri de propagandă naționalistă menită să mobilizeze sentimente și acțiuni patriotice, dar și cenzura împotriva acțiunilor ce se diferențiau de norma stabilită de stat. Aceasta devenise din ce în ce mai evidentă în școli și în publicații chiar înainte de război. Ministerul Educației a compilat liste de cărți care ofereau modele patriotice slabe, pentru a fi înlăturate de pe rafturile bibliotecilor școlare, dar și liste de cărți aprobate ce prezentau imaginea potrivită a patriotismului, curajului și cunoașterii. Printre operele considerate demne de urmat erau cele aparținându-le lui Dimitrie Gusti (1880-1955), Mihai Eminescu (1850-1889), Nichifor Crainic (1889-1972), Octavian Goga (1881-1938) și Mihail Sadoveanu (1880-1961)¹⁶. Din aceste liste lipseau orice scrieri despre Primul Război Mondial care se axau pe suferința soldaților de pe front (de exemplu, *Ultima noapte de dragoste...* a lui Camil Petrescu) și orice modele feminine ale autosacrificiului.

Efemerul stat legionar (septembrie 1940 – ianuarie 1941) a dus conceptul de mobilizare prin ritual pe noi culmi, atât în ceea ce privește dimensiunea spectacolelor publice organizate de stat, cât și violența ideologiei și acțiunilor lor de excludere rasială. Legionarii au stabilit mai clar decât orice alt regim anterior că numai simbolurile și ritualurile religioase ortodoxe vor fi acceptate drept manifestări publice ale spiritului românesc. Catolicii, protestanții și mai ales evreii au trebuit să se plece în fața acestei noi stricteți, abținându-se de la orice expunere publică a propriilor simboluri și participând ca spectatori la ceremoniile organizate de stat.

În ciuda violenței crescânde împotriva lor, multe comunități evreiești din România au continuat să-și exprime loialitatea față de stat în chestiuni referitoare la onorarea morților din război. La 27 mai 1941, cu o lună înainte de abominabilul pogrom de la Iași, comunitatea evreiască din oraș își exprima „marea cinste de a invita [primarul din Iași] să onoreze cu prezența lui solemnă ocazie [de comemorare a Zilei Eroilor]”¹⁷. Primăria a răspuns trimițând un reprezentant. Am putea să admirăm acest spirit ecumenic de apreciere reciprocă a încercărilor comune de onorare a morților din război ai națiunii, dacă nu ar exista umbra îngrozitoare a pogromului din 29 iunie, care pune la îndoială bunele intenții ale autorităților române din vara lui 1941 față de conaționali ce nu erau etnici români. Gestul comunității evreiești (și răspunsul primăriei) constituia de fapt o tradiție cu vechime în acel oraș, inițiată imediat după război, odată cu debutul sărbătoririi oficiale a Zilei Eroilor. Dar semnificația gestului în contextul tensionat al aceluia moment pare diferită: în timp ce comunitatea evreiască căuta cu disperare să reamintească guvernului de patriotismul și atașamentul ei față de idealurile României Mari, autoritățile locale au răspuns cu un gest minor de recunoaștere, care poate fi considerat insignifiant în lumina violenței ulterioare, comisă cu sprijinul aceluiași autorități.

Dictatura lui Carol al II-lea, efemerul regim legionar, precum și dictatura lui Antonescu din timpul războiului au ales deopotrivă să controleze mobilizarea

publică și propaganda patriotică prin tăcere. Moartea nu mai era de competența familiilor și a comunităților, ci mai degrabă a statului. Violențele comise împotriva „celor nedoriți” au rămas un subiect inexistent în presa sever cenzurată și în alte mijloace de informare în masă. Nu s-a făcut public nimic despre crimele comise de brutele din Garda de Fier împotriva civililor evrei nevinovați sau despre masacrarea a mii de civili evrei pe străzile Iașiului și în trenurile sigilate care au plecat din Iași spre Târgu Frumos, trecând prin diferite orașe moldovenești, în săptămâna 22-29 iunie 1941. Martorii acestor orori au devenit singura voce prin care morții puteau ajunge la cei vii. Corpurile victimelor au fost repede îndepărtate și înmormântate în gropi comune din cimitirele evreiești, iar menționarea publică a acestor crime a devenit un tabu¹⁸.

În timp ce armatele regimului Antonescu intrau în Basarabia adunând populația evreiască acolo sau dincolo de Bug, în Transnistria, armata însăși suferea mari pierderi umane și voia să ridice moralul soldaților prin organizarea unor sărbători speciale. La ordinul direct al lui Antonescu, transmis pe 23 octombrie 1941, „toți acei români ai căror fii sau rude au murit pentru țară în Transnistria” trebuiau – în duminica următoare, pe 26 octombrie 1941 – „să împodobească cu flori toate monumentele eroilor din satele sau orașele lor”, iar autorităților li se cerea să organizeze celebrări religioase și seculare¹⁹. Având la dispoziție numai o zi sau două de pregătire până la comemorările oficiale, putem numai să ne imaginăm genul de improvizații la care primarii, preoții, învățătorii și poliția locală au trebuit să recurgă.

La fel, nu sunt greu de imaginat reacțiile contrare pe care aceste comemorări le-au trezit printre cetățenii României. La patru luni după intrarea în război, trupele române avansaseră mult alături de naziști pe teritoriul sovietic, dar campania militară fusese foarte sângeroasă, cu victime numeroase în rândul soldaților și civililor. În timp ce soldații erau laudați pentru patriotismul lor, multe dintre victimele lor, majoritatea evrei nevinovați care fuseseră omorâți la ordinele armatei pentru activitățile lor „bolșevice” împotriva forțelor române, au fost uitate.

Pe măsură ce frontul avansa către est, apăreau mai multe cimitire militare pe teritoriul sovietic. Armata respecta întocmai regulamentele stabilite înainte de război, în 1938, și revizuite în 1941, privind identificarea și îngroparea tuturor soldaților imediat ce mureau, preferabil în grupuri, organizați cum se cuvine în cimitire militare, luând în considerare identitatea religioasă și națională a combatanților (aceștia fiind separați în funcție de religie și de cetățenie). Regulile erau clare în privința modului în care trebuiau tratați cei căzuți în luptă, „indiferent de originea etnică sau religioasă”. „Mormintele aparținând ostașilor supuși ai Statelor beligerante – amice sau inamice – se vor bucura de același regim ca și mormintele naționale sub condițiunea reciprocității.” Printre cei îngropați în cimitirele militare se aflau și „mormintele surorilor de caritate și ale oricăror persoane, care au căzut îndeplinind un serviciu comandat sau voluntar [pentru țară], la oricare din formațiunile armatei sau puse la dispoziția acesteia cât și ale acelor care au căzut punându-se benevol în serviciul Patriei”. Această prevedere includea și civili internați în lagăre

și prizonieri de război²⁰. Regulamentele cuprindeau de asemenea indicații cu privire la tipul de însemne funerare ce trebuiau folosite, singurele posibilități oferite fiind simbolurile ortodoxe creștine, crucea sau troița²¹ (vezi figura 5.1).

Aceste regulamente par a fi mai cuprinzătoare, în spiritul lor de a-i trata pe toți soldații și civilii implicați în război cu aceleași onoruri, comparativ cu atitudinea prevalentă după Primul Război Mondial, când Cultul Eroilor respinsese ideea că acțiunile civile ar putea fi considerate eroice și deci demne de același respect ca și sacrificiile soldaților. Mult mai mulți oameni anterior excluși, în special femei, puteau acum să-și revendice dreptul de a li se recunoaște eroismul în slujba țării. Această politică mai permisivă cu privire la gen era legată de numărul mai mare de femei voluntare în serviciile medicale și de intrarea femeilor în sectorul serviciilor publice. În plus, ideologizarea naționalistă a rolului femeilor ca păzitoare ale viitorului națiunii oferea de asemenea modalități de integrare a funcțiilor sociale îndeplinite de femei în definiția mai largă a sacrificiului de sine pe altarul națiunii²². Politicile oficiale referitoare la înmormântarea adecvată și în special la semnificația onorării celor căzuți eroic pentru țara lor prezentau o viziune mai incluzivă și potențial nemilitară a eroismului și autosacrificiului.

Figura 5.1. Înmormântare într-un cimitir militar de pe frontul de est (1941).
Fotografie din arhiva Muzeului Militar Național

Realitatea de pe teren era însă cu totul diferită. Modul în care ofițerii țineau evidența celor morți și dădeau socoteală pentru civilii ce mureau în apropierea sau în toiul

luptelor, mai ales când aceste lupte includeau violențe împotriva civililor, contrazicea toate aceste reguli de onorare a morților. Ofițerii completau cu atenție formularele cerute de armată după identificarea soldaților din propriile unități, iar armata ținea o evidență bună a cimitirelor militare construite pe pământ sovietic, indiferent cât de repede s-a mișcat blitzkriegul în primul an și jumătate²³. În noiembrie 1941 armata ceruse deja un raport despre statutul cimitirelor militare, ce a fost întocmit la timp de o echipă de ofițeri, la începutul lui decembrie, consemnând existența a 34 de astfel de cimitire, toate bine marcate și îngrijite²⁴. Nu aceeași era situația în cazul sutelor de mii de victime civile omorâte de armata română. Cu toate acestea, niciun reprezentant al armatei nu a fost măcar muștrat, fie și în scris, pentru o asemenea interpretare selectivă a regulamentelor impuse de statul român.

În primii doi ani de război, regimul lui Antonescu a făcut de asemenea pregătiri pentru construirea unor monumente de război în București, începând cu un nou cimitir militar care urma să fie înființat aproape de cimitirul militar Bellu²⁵. Un proiect mai ambițios, rămas nerealizat, viza demolarea unui cimitir evreiesc din București și înlocuirea lui cu un monument grandios construit într-un stil de care arhitectul nazist Albert Speer (1905-1981) ar fi fost mândru. Profanarea spațiilor cu conotații etnice neromânești a fost sprijinită și cu alte ocazii. Valeriu Voineag, un preot ortodox din Brașov, a inițiat o astfel de acțiune în timpul unei vizite a înalților oficiali de la București. După ce a atras atenția asupra faptului că una dintre cele mai proeminente construcții vizibile pe muntele Tâmpa din apropiere era un vechi pedestal pe care odinioară se aflase statuia lui Árpád (c. 845 – c. 907), unul dintre conducătorii triburilor maghiare care ajunseseră în Transilvania în secolul al X-lea, Voineag a sugerat ca acesta să fie dat jos și înlocuit cu o „Cruce a Dreptății Românești”²⁶. Voineag a adunat susținători entuziaști și în iulie 1943, în toiul unui război în care România suferea mari pierderi umane, statul român a aprobat crearea unui comitet care să strângă fonduri pentru înlocuirea monumentului²⁷.

Spre sfârșitul lui 1943, guvernul Antonescu a început să mai slăbească din controlul strict asupra comemorărilor locale. Ministerul Educației i-a scris într-un final încă optimistului tată al căpitanului Dumitrescu N. Gheorghe din satul Pungina, spre a-l anunța că proiectul său pentru o cruce comemorativă fusese aprobat²⁸. Alții care pierduseră fii sau apropiați pe frontul de est au primit răspunsuri la fel de favorabile²⁹.

Însă unii au ales să acționeze contrar politicilor oficiale. Un exemplu remarcabil este cimitirul dedicat morților din războiul de pe frontul de est construit în micul sat românesc Sântimbru, aflat la câțiva kilometri nord de Alba Iulia, în inima Transilvaniei. Satul este destul de izolat, neavând un drum asfaltat nici până la sfârșitul anilor 1990. Dar era situat destul de aproape de un centru urban important. În 1943 familiile celor care pieriseră luptând în al Doilea Război Mondial și ale căror trupuri nu fuseseră niciodată înapoiate au decis să facă un cimitir militar în onoarea acestora. Reprezentanți ai armatei și politicieni locali au participat la inaugurarea lui din iunie. Nu se știe de ce acești oficiali au susținut un eveniment